

Григорій Козлов  
Замах на Мистецтво  
Арт-детектив

Переклад Сашка Ушкалова

## **Справа № 0**

### **Вступ**

Більшість людей гадають, що картина, як тільки вийде з майстерні художника, одразу займає місце на музейній стіні й потім ніколи його не покидає; нам лишається хіба що шанобливо слухати всезнаючого мистецтвознавця-жерця, який править службу в музеї-храмі, й вірити у Святе Мистецтво.

Ця книга про те, що мистецтво не святе. Велике, трагічне, геніальне — та аж ніяк не святе. Тому що мистецтво — це життя, у якому є і кров, і піт, і сльози, скандали й драми. Кожен визначний твір, як і людина, має свою долю. І часом перипетії їхніх доль нагадують зухвало закручений сюжет авантюрного роману: картини, скульптури, ікони викрадають і знаходять, їх «убивають» і рятують, вони стають національними реліквіями й об'єктами політичних спекуляцій. Традиційна, відкрита для всіх історія мистецтва рідко коли опускається до таких вульгарних сюжетів. У книзі зроблено спробу розповісти про таємну історію мистецтва — відому професіоналам, але приховану від широкого загалу. Світ мистецтва розглянуто як складний організм, що живе не лише за законами естетики. Тут працюють особливі фінансові, політичні й соціальні механізми. Чому саме «Мона Ліза» перемогла в чемпіонських перегонах інші шедеври й стала суперзіркою? Кому знадобилося створювати міф про Ван Гога, де великого голландця показано геніальним безумцем? І хіба не важливо знати секрети ремісницької «кухні» підроблювача, крадія від мистецтва й арт-детектива, який бореться з ними? Про все це й буде мова в книзі.

## **Справа № 1**

### **Джоконда. Як стати суперзіркою**

Про загадки «Джоконди» списано гори паперу. Мистецтвознавці, журналісти й просто ентузіасти десятиліттями сперечаються про те, що означає посмішка Мони Лізи, чи не підробка висить у Луврі й кого взагалі зобразив на портреті Леонардо. Бестселер Дена Брауна «Код да Вінчі», у якому на куленепробивному склі, що закриває «Джоконду», з'являється таємничий напис: «Настільки темна облуда людини», довів прагнення зламати шифри картини до манії. Та от про головну загадку славнозвісного портрета Леонардо мало хто замислюється. Як узагалі сталося, що саме «Джоконда» виграла «чемпіонат світу» серед усіх творів мистецтва?

Спробуйте зробити неможливе: забудьте про те, що «Джоконда» — картина картин. Що ви бачите перед собою? Невеликий за розмірами портрет не дуже красивої, не надто молодої й скромно вбраної жінки. Чому ж вона потіснила на п'єдесталі пошани таких сильних конкуренток, як Нефертіті, Сікстинська Мадонна Рафаеля або Венера Веласкеса? Щоби відповісти на це запитання, мало знати віхи переможного шляху Мони Лізи до світової слави. Значно важливіше збагнути не «як це було», а «чому це сталося». Інакше кажучи, розібратися в механізмі слави суперзірки.

Слава нагадує кола на воді: спочатку сплеск від упалою каменя, потім перше «вузьке коло», потім ширше, ще й іще, доки хвиля не вдариться об берег або не зійде нанівець на водній гладіні. Наріжний камінь слави «Джоконди» — геній Леонардо да Вінчі. З нічого не буває нічого: нездарну мазанину не допоможе розкрутити жоден «піар». А «Джоконда» — візитна картка великого флорентійця.

### **У колі першому. Художники й критики**

Щоправда, ні дати, ні імені моделі, ні свого підпису Леонардо на портреті не залишив. Не збереглося жодного ескізу в альбомах художника, жодного слова про «Джоконду» в його щоденниках. Та сумнівів у авторстві Леонардо немає: якість портрета говорить сама за себе. Картина новаторська, але не тому, що в ній особливі відкриття, — усі досягнення Високого Відродження тут зведено воєдино й доведено до найвищого рівня.

Тут і комбінація пейзажу з портретом, і повернута поза — «контрапост», і погляд прямо на глядача, і пірамідальна композиція. Згадайте, як курортний фотограф уможує відпускників на тлі задника з намальованою горою Ай-Петрі. «Закиньте ногу на ногу, складіть руки на животі, корпус поверніть на три чверті й дивіться прямо в камеру доки не „вилетить пташка“». Уперше все це п'ятсот років тому проробив Леонардо да Вінчі зі своєю моделлю. А ще — техніка. Живопис щонайтоншими шарами, кожен із яких накладався лише після того, як висохне попередній. Манера «сфумато» (італійською «що зникає, як дим»), коли художник домагається обрису предметів, що ніби тоне, воскрешаючи фарбами гру світла й тіні.

Майстерність великого Леонардо, а не вигадані ребуси, що їх розгадують джокондомани всього світу, і є найголовнішою цінністю «Джоконди». Але дотепер найцікавішим є те, що «вгледіли» в «Моні Лізі» багато хто, — а саме начебто сховане в шарах фарб таємне послання. Щось на кшталт вивернутого навиворіт автопортрета Леонардо.

Така вже природа людини – вдивлятися в картинку й вишукувати в ній зображення. Пам'ятаю, якого галасу наробив років двадцять тому лист одного дивака у ЦК КПРС. Він «побачив» у картині Саврасова «Граки прилетіли» зашифровану історію Росії в ХХ столітті. У гіллі дерев йому ввижались і профіль Троцького, і дата початку Другої світової війни. Маячня — але справа дійшла до того, що це «відкриття» було поставлено на експертизу вченої ради Третьяковської галереї.

На початку XVI століття жодних ребусів у «Джоконді» ніхто не шукав. Народження її, на відміну від більшості зірок живопису, взагалі відбулося непомітно. Завершення «Гентського вівтаря» Ван Ейка або «Маеста» Дуччо, наприклад, Гент і Сієна відповідно святкували кілька днів. Точну дату створення «Джоконди» науковці, хоч як стараються, не можуть визначити дотепер. Десь між 1503-м і 1506-м. Отож п'ятсотліття «Моні Лізи» світ святкував «за наукою» цілих три роки. Леонардо чомусь не віддав портрет замовникові й возив його із собою до самої смерті. Однак самотницею «Мона Ліза» не була.

«Джоконда» дуже рано пройшла «тест на славу» в тих, без кого жодній картині слави не досягти: у художників. Саме вони були її першими шанувальниками. Щоби стати зіркою, спершу треба переконати професіоналів у тому, що ти маєш на це право. На живопис XVI століття «Джоконда» справила величезний вплив. Великий Рафаель, наприклад, просто «захворів» на портрет Леонардо. Риси Мони Лізи ми вгадуємо й у його малюнку флорентійки, і в «Пані з единорогом», і навіть у чоловічому портреті — у «Бальдасарі Кастильйоне». Леонардо вдалося створити ідеальний «наочний посібник» для художників, щось на кшталт каталогу новинок. Копіюючи «Мону Лізу», вони відкривали для себе секрети живопису.

Джорджо Вазарі, художник і перший у світі мистецтвознавець, «перелив» славу «Джоконди» в слово. Автор бестселера «Життєписи найславетніших художників, скульпторів та архітекторів» написав: «Леонардо взявся виконати для Франческо дель Джокондо портрет його дружини Мони Лізи... Це зображення давало можливість кожному, хто прагнув збагнути, до якої міри мистецтво здатне наслідувати природу, легко в цьому пересвідчитися, тому що тут було передано всі найдрібніші деталі, які лиш доступні тонкощам живопису... Портрет здавався чимось скоріше божественним, ніж людським, і вважався чудовим твором, бо саме життя не могло бути інакшим». Дуже важливо, що цю оцінку він дав картині, яку жодного разу не бачив на власні очі, таким чином лише висловлюючи загальну думку цеху художників. Вердикт Вазарі на віки визначив високу репутацію «Джоконди» серед професіоналів.

До того ж авторові «Життєписів...» майбутня суперзірка зобов'язана вдалим «сценічним ім'ям» — Мона Ліза Джоконда. Адже, крім повідомлення Вазарі, немає жодного доказу, що на портреті зображено дружину торговця шовком із Флоренції. Навпаки, усе цьому суперечить. Леонардо був у zenіті слави, за ним буквально бігали юрби коронованих замовників. І з якого дива йому було писати портрет нічим не видатної дружини якогось крамарчука середньої руки?

Перше достовірне повідомлення про славнозвісну картину належить секретареві кардинала Арагонського Антоніо де Беатису. Але в ньому ні слова немає про Мону Лізу Джоконду. Де Беатис відвідав майстерню Леонардо незадовго до смерті художника й записав у щоденнику, що бачив «портрет флорентійської пані, зроблений із натури на прохання Джуліано Медичі». До герцога Джуліано Мона Ліза Джоконда не мала жодного стосунку. Пізніше науковці дібрали кілька кандидаток на роль моделі Леонардо. Найбільше шансів мала перша «емансипе» Європи, герцогиня Мантуї Ізабелла д'Есте, з якою Леонардо дружив і листувався. Дивлячись на її леонардівський олівцевий портрет, можна вловити схожість зі славнозвісною картиною з Лувру. Але ні Ізабеллу д'Есте, ні жодну іншу блискучу аристократку публіка «не визнала».

З легкої руки Вазарі більшість людей переконані, що на портреті Леонардо — Мона Ліза, дружина Франческо дель Джокондо. Звідси й друга назва картини — «Джоконда». Справжня Мона Ліза шістнадцятилітньою вийшла заміж — з волі батьків, заради грошей — за набагато старшого за неї вдівця, який уже поховав на той час двох дружин, і прожила з ним нудне життя без радощів і любові.

### **У колі другому. Королі**

Щоби вирватися з «вузького кола» визнання — визнання від художників, — творіві мистецтва необхідно завоювати колекціонерів. А головними колекціонерами в XVI столітті були королі.

Першим місцем, де не самі лише художники побачили «Джоконду», стала лазня. Але не проста, а королівська. Лазня Франциска I, не тільки великого політика, але й видатного поціновувача мистецтва. Наприкінці життя Леонардо отримав притулок у французького монарха, який став для нього ідеальним покровителем. Король подарував художникові будинок біля свого замку в Амбуазі. Тут геніальний флорентієць і помер. За легендою, перед смертю він продав Францискові «Джоконду» за 4000 золотих монет — величезну на ті часи суму.

Король виставив картину в своїй лазні в замку Фонтенбло не тому, що не зрозумів, який шедевр йому дістався, а якраз навпаки. Лазня у Фонтенбло була найважливішим місцем у Франції. Там Франциск не лише розважався з коханками, але й вирішував державні питання та приймав послів. Крім еротичних фресок і скульптур, її прикрашали улюблені картини Франциска, а він віддавав перевагу всьому світлому й радісному. У такій компанії й опинилася «Мона Ліза». Італійською «ля Джоконда» означає «весела, грайлива жінка». Такою і вважали її Франциск та його придворні. Не випадково саме в цей час з'явилися перші картини з оголеною Моною Лізою. Набожні католики хрестилися, бачачи «веселу, грайливу жінку», багато хто вважав її відьмою.

В історії з лазнею Франциска рано виявився неймовірний талан «Мони Лізи». Містичним чином вона завжди опинялася в належному місці й у належний час. Ніби на небесах працювала якась маркетингова фірма, що заздалегідь прораховувала кон'юнктуру «ринку слави» й спрямовувала долю шедевра Леонардо.

Два століття «Мона Ліза» «мандрувала» королівськими палацами: після Фонтенбло — Лувр, Версаль, потім Тюільрі. Картина сильно потемніла, унаслідок невдалих реставрацій зникли брови Джоконди й дві колони на лоджії за її спиною. Коли б можна було описати всі «таємниці французького двору», що їх бачили очі Мони Лізи, то книги Олександра Дюма здалися б нудними підручниками з історії.

До речі, був момент, коли «Джоконду» ледь не купив у французької корони герцог Бекінгем, той самий, із історії з підвісками. «Джоконда» призначалася для найкращого в світі на той час зібрання картин — галереї англійського короля Карла I. Людовик XIII був байдужий до мистецтва, але угода не відбулася. Кардинал Ришельє відрадив короля продавати «Джоконду» англійцям. Можливо, він сам зазіхав на картину, бо був видатним колекціонером. Хоч би там як було — цей епізод став першою вершиною в історії популярності Мони Лізи.

Однак у XVIII столітті щастя відвернулося від Джоконди. Вона так не вписувалася в моду на ідеальних красунь класицизму й фривольних пастушок рококо, що королі-колекціонери збайдужіли до неї. Її перевели в покої міністрів. Потім вона спускалася драбиною придворної ієрархії дедалі нижче, аж поки не опинилася в одному з темних закутків Версалю. Там її бачили лише дрібні чиновники та прибиральниці. Про Джоконду зовсім забули, і коли в 1750 році представникам паризького вищого світу було показано 100 найкращих картин із колекції короля, «Мони Лізи» серед них не було.

Усе змінила Велика французька революція. Разом із іншими картинами «Джоконду» конфіскували для першого у світі публічного музею в Луврі. І тут з'ясувалося, що художники, на відміну від королів, ніколи не розчаровувалися в шедевр Леонардо. Фрагонар, член комісії Конвенту, колишній королівський улюбленець і майстер фривольних сцен, зумів належно оцінити «Мону Лізу» — і розпорядився вписати її до переліку найцінніших картин музею.

У 1800 році перший консул Французької республіки генерал Бонапарт прикрасив нею свою спальню в палаці Тюїльрі. Спальня Наполеона виявилася для «Джоконди» таким самим трампліном до слави, як колись лазня Франциска. Наполеон нічого не тямив у живописі, але високо цінував Леонардо. Щоправда, не як художника, а як генія-універсала — схожого на себе. До того ж він довіряв професіоналам. Коли вже Фрагонар сказав, що «Джоконда» великий твір, значить, так воно і є. Три роки Мона Ліза оберігала сон великого корсиканця. Коли став імператором, Наполеон повернув картину в музей у Луврі, який назвав своїм ім'ям. «Джоконді» знадобилося триста років на те, щоб остаточно завоювати славу у «вузьких колах» професіоналів — художників та колекціонерів.

### **У колі третьому. Інтелігенція**

Нарешті «Джоконду» змогли побачити не тільки художники й королі, але й усі охочі. І, найважливіше, побачити в найкращому музеї світу, поруч із іншими шедеврами. Як правильно сказав письменник і колишній міністр культури Франції Андре Мальро, «музеї не просто показують шедеври, вони їх роблять». Можливо, якби в центрі світового мистецтва, у Луврі, опинився будь-який інший із чотирьох жіночих портретів Леонардо, наприклад, «Пані з горностаєм» (Чечилія Галлерані), суперзірку звали б не Мона Ліза, а Мона Чечилія.

Умови для прориву Леонардової «Джоконди» в наступне коло слави було створено ідеальні, але посісти перше місце не те що у світі, а хоча б у Луврі «Моні Лізі» вдалося не відразу. Буржуазний смак першої половини XIX століття віддавав перевагу ефектним красуням Рафаеля й Мурильйо. «Свята родина» Рафаеля, наприклад, за описом музею оцінювалося в 10 разів дорожче, ніж «Джоконда», а «примадонною» Лувру була солодкава картина Мурильйо «Вознесіння Діви Марії», яку тепер ніхто не пам'ятає. (Спад зацікавленості нею був такий сильний, що в 30-х роках XX століття французи погодилися повернути «Вознесіння» до Іспанії, у музей Прадо.)

Лише 1833 року «Мона Ліза» з'явилася на одній із численних картин, що зображували експозицію Лувру. «Помітив» шедевр Леонардо американський художник і винахідник телеграфної азбуки Семюел Морзе. Геніальний творець морзянки перший углядів у Джоконді майбутню улюбленицю широкої публіки. Але вирішальну роль у сходженні Джоконди на черговий щабель слави відіграли не художники, а письменники-романтики. До них усі вважали Мону Лізу лише грайливою, веселою італійською красунею. Тим часом романтики знайшли в ній ідеал фатальної жінки, створений найвеличнішим генієм усіх часів і народів Леонардо да Вінчі, якому вони поклонялися. Ці ідеї визріли в славнозвісному кварталі поетів, паризькому Латинському кварталі, у палких суперечках про мистецтво, що їх провадили в дешевих ресторанчиках і кав'ярнях молоді художники й літератори. А потім ці ідеї розійшлися по всьому світу.

Англієць Волтер Патер писав у своєму есе про Джоконду, що надихнув Оскара Вайльда на створення «Портрета Доріана Грея»: «Ця краса, до якої прагне зболена душа, увесь досвід світу зібрано тут і втілено у форму жінки... Тваринний початок у ставленні до життя в Стародавній Греції, пристрасність світу, гріхи Борджіа... Вона старіша за скелі, серед яких сидить, мов вампір; вона вмирала безліч разів і пізнала таємниці смерті; вона поринала в глибини морів і подорожувала за коштовним камінням зі східними купцями, як Леда; була матір'ю Єлени Прекрасної і, як свята Анна, — матір'ю Марії; і все це було для неї не більше ніж звуком ліри й флейти...»

А в 1855 році славнозвісний автор лібрето до балету «Жизель» поет Теофіль Готье зробив головне — він вигадав загадкову усмішку Джоконди. До нього ніхто не бачив у ній жодної таємниці. Вазарі, наприклад, назвав усмішку Мони Лізи лише «приємною». Готье подав посмішку Джоконди як головну зброю жінки-вамп, у яку небезпечно закохуватися, але не закохатися не можна: «Джоконда! Це слово вмить викликає в пам'яті сфінкса краси, який так загадково всміхається з картини Леонардо... Небезпечно потрапити під чари цієї примари... Її усмішка обіцяє незнані насолоди, вона так божественно іронічна... Якби Дон Жуан зустрів Джоконду, він би впізнав у ній усі три тисячі жінок зі свого списку...» До речі, в особистому житті герой романтичних салонів Готье був типовим підніжком своєї коханки, балерини Карлотти Гризи.



Після Готьє загадкова усмішка перетворилася для публіки на головну чесноту Джоконди й затьмарила навіть авторство самого Леонардо. Емансипе на кшталт герцогині Кастильйонської, які вже не хотіли бути машинами для народження дітей, годинами тренувалися перед дзеркалом, щоб усміхатися як фатальна Джоконда Готьє. Відкриття загадкової посмішки Мони Лізи стало відкриттям картини для інтелектуалів із середнього класу, які й були основними відвідувачами Лувру — крім художників та клошарів, що грілися там узимку. Ще один внесок романтиків у міф про Джоконду — зворушлива історія про кохання з першого погляду, що спалахнуло між Леонардо та його моделлю. Її автор — великий фантазер Жюль Верн. У своїй ранній п'єсі «Джоконда» він зобразив Мону Лізу коханкою великого флорентійця. Так у свідомості освіченої Європи виник любовний трикутник: молодий красень-художник, старий чоловік-купець і прекрасна Джоконда. І нікому не було діла до того, що насправді чоловік Мони Лізи був набагато молодший за Леонардо, а самого художника влада переслідувала за гомосексуалізм.

До речі, за суворих вікторіанських часів про гомосексуалізм Леонардо говорити було непристойно — це була страшна таємниця інтелектуалів. Він не вписувався в міф про портрет ідеальної жінки Джоконди, створеної ідеальним чоловіком Леонардо. Жюль Верн «прикрив» кумира романтиків історією про Джоконду-коханку.

Образ Мони Лізи відокремився від картини й почав жити власним життям. Джоконда з романів та есе стала ідеалом навіть для тих людей, які були геть далекі від живопису. Романтики створили перший у історії картини самовідтворювальний механізм, що працював на славу. Правда, поки що в середовищі лише освіченої начитаної публіки. Так було забезпечено багаторазове повторення, миготіння — головна умова успішної «розкрутки» будь-якого продукту, від кінозірки до памперсів.

Літературний образ-кліше пішов гуляти книгами й головами, підігриваючи інтерес до портрета. А тут і фотографія нагодилася, тож картину побачили навіть ті, хто ніколи не був у Луврі. Інтелігенти вікторіанської епохи стали сектою, що поклонялася таємничій і фатальній жінці, світліну якої вони тримали на письмовому столі. Слова Волтера Патера «Вона старіша за скелі...» стали їхнім паролем.

Тему фатальної жінки на початку ХХ століття підхопив російський письменник і філософ Дмитро Мережковський. Його книга про Леонардо «Воскреслі боги» стала європейським бестселером. Під її впливом батько психоаналізу Зигмунд Фройд написав есе про гомосексуалізм Леонардо. Скандал у шляхетній родині інтелектуалів вийшов гучний.

Ігор Захаров, відомий російський видавець, який відкрив письменника Б. Акуніна, якимось дуже точно зазначив: «Спочатку книжка (читай — будь-який твір мистецтва) йде в інтелігенцію з її високими запитами, а вже потім народ, зазираючи їй через плече, каже: „Мені подобається“». На початку XIX століття «Джоконда» була відома лише професіоналам і навіть не вважалася найкращою роботою Леонардо. На світанку XX століття вона стала улюбленим образом інтелектуалів із середнього класу. Через десять років про неї дізналася юрба.

### **У колі четвертому. Юрба**

21 серпня 1911 року до Квадратного салону Лувру прийшов художник, який вирішив написати копію «Мони Лізи». На його подив, там, де зазвичай висіла картина, зяяла порожнеча. «Напевно, з вихідних гостює у фотографів, невдовзі принесуть назад», — заспокоїли його службовці. Час минав — картина не з'являлася. Художник почав скандалити, і службовці пішли поквипити фотографів. Але ті й думки не мали того дня знімати «Мону Лізу». Не було її й у реставраторів. Охорона нарешті збагнула, що картину викрали.

Зчинився страшенний скандал. Директора Лувру Гомолле, який лише недавно вихвалявся, що викрасти «Джоконду» — це все одно що викрасти собор Паризької Богоматері, було звільнено. Несподівано для всіх Мона Ліза опинилася в центрі політичних баталій. Франція жадала реваншу за поразку, якої їй завдала Німеччина в 1870 році.

Назрівала велика європейська війна. У цій розпаленій атмосфері крадіжку шедевра Леонардо французи сприйняли як національну образу.

Перша підозра впала на німецького кайзера Вільгельма II. Французькі газети писали, що він наказав своїм шпигунам украсти «Мону Лізу», аби показати слабкість Франції. Німецькі газети платили тією самою монетою. «Крадіжка „Джоконди“ — це витівка французького уряду, який прагне спровокувати війну», — заявляли вони. Виникли версії про анархістів, які вирішили скинути уряд, про божевільного, який закохався в «Мону Лізу» й викрав її, про американського мільйонера Моргана, який організував крадіжку шедевра задля поповнення своєї колекції.

Усю французьку поліцію, яку тоді вважали найкращою в світі, було поставлено на ноги. Однак детективам удалося знайти лише раму від «Джоконди». Вона лежала на бічних сходах, якими користувалися тільки службовці Лувру. Ніхто не міг зрозуміти, як крадієві вдалося непомітно пройти повз сторожів. Було допитано сотні людей. Несподівано на перше місце висунулася версія про художників-авангардистів.

Одним із головних підозрюваних став їхній лідер Пабло Пікассо. Виявилося, що його приятель, такий собі П'єре, викрав для нього з Лувру дві стародавні кам'яні статуетки. Пікассо вважав художників первісної доби попередниками кубістів і хотів завжди мати їхні витвори перед очима. А музеї він називав гробницями мистецтва, де воно заховане від справжнього життя. Поліціанти вирішили, що після крадіжки статуеток авангардисти дібрали смаку й улаштували провокацію з картиною Леонардо. «Ватажком» міжнародної банди крадіїв-авангардистів детективи «призначили» підданця Російської імперії поета Гійома Аполлінера. Бельгієць П'єре був його секретарем. Поет став однією-єдиною людиною, заарештованою в справі «Мони Лізи». До честі поліції слід сказати, що вона швидко встановила непричетність Аполлінера, Пікассо та їхніх друзів до крадіжки «Джоконди».

Єдиний важливий слід виявив найзнаменитіший поліціант Франції тих років Альфонс Бертильйон. На рамі він помітив відбиток пальця. Але батько першої у світі системи впізнання злочинців за комбінацією розмірів п'яти частин тіла ненавидів головну конкурентку своєї методики — дактилоскопію. Бертильйон навіть не знав до пуття, як скористатися знахідкою. Доказ, що міг привести до злочинця, виявився непотрібним. Детективи, під'юджувані обуреною громадськістю, зі шкіри пнулися, але нічого, крім насмішок та глузувань, не домоглися.

Роль головного героя в справі про крадіжку «Мони Лізи» дісталася не поліції, а пресі, і вона щедро відплатила портрету Леонардо за можливість продемонструвати свою могутність, що дедалі зростала. Крадіжка картини стала першою справді всесвітньою сенсацією. Преса призначала й знімала директорів Лувру та префектів поліції, вирішувала, бути європейській війні чи ні, а головне — заворожувала всіх від аристократа до простолюдина нескінченними варіантами детективної історії за назвою «Хто вкрав „Мону Лізу“?»

Ілюстровані видання — прообраз сучасного телебачення — потребували історій із картинками, і крадіжка «Джоконди» дала їм ідеальний привід. Репортери використали весь «багаж» «Мони Лізи», накопичений інтелектуалами: від загадкової усмішки до любовного трикутника. «Петіт паризьєн» друкував репродукцію «Мони Лізи» на першій сторінці цілий місяць. Джоконда стала персонажем кримінальної й світської хронік — як Сонька Золота Ручка чи королева Вікторія. Тільки загибель «Титаніка» витіснила повідомлення про розслідування крадіжки «Джоконди» з перших шпальт газет усього світу.

І ось 2 грудня 1913 року, за два з лишком роки після зникнення картини, невідомий, який назвався Леонардом, запропонував

флорентійському антиквару Альфредо Гері купити в нього «Джоконду». Незнайомець пояснив, що його мета — повернути Італії шедевр, украдений Наполеоном. Про те, що Франція купила картину за триста років до приходу до влади Наполеона, Леонард просто не знав. За якийсь час він привіз картину з Парижа до Флоренції в дорожній скриньці з подвійним дном. Там її, завалену брудними сорочками й шкарпетками, і побачив вражений антиквар, коли прийшов у номер готелю, де зупинився грабіжник. Леонарда було заарештовано. Те, що він розповів на допитах, викликало новий скандал. І тут преса розіграла грандіозний спектакль «Повернення „Мони Лізи“». Удруге за три роки картина стала героїнею світової сенсації.

Грабіжник, якого насправді звали Вінченцо Перуджа, певний час працював у Луврі. Саме він зробив застелений короб-раму, куди для захисту від вандалів помістили «Джоконду». Того фатального понеділка, коли зникла «Мона Ліза», він відвідував у музеї своїх друзів, які там досі працювали. Лувр було зачинено для відвідувачів, але сторож, який знав Перуджу, впустив його. Коли італієць опинився сам-один у Квадратному салоні, він спокійно зняв картину зі стіни, вийшов на бічні сходи, вийняв картину з рами й сховав її під робочим халатом. Йому легко вдалося пройти повз сторожів. Удома, у кімнатці на вулиці Шпиталю Сен-Луї, Перуджа сховав «Джоконду» під матрац. Так він і спав на картині понад два роки.

Те, як легко було здійснено крадіжку, сильно підмочило репутацію охорони Лувру. Але ще більше було зганьблено славнозвісну французьку поліцію. З'ясувалося, що в її картотеці були відбитки пальців Перуджі: він не раз мав проблеми із законом. Однак Бертільйон не зумів грамотно порівняти сліди, знайдені на рамі «Мони Лізи», з «пальчиками» в поліцейському формулярі Перуджі. Він надто зневажав тяганину з відбитками, вірячи лише у свій «бертільйонаж». Саме «Джоконді» криміналістика завдячує остаточною перемогою дактилоскопії, а злочинці всього світу, які лінувалися працювати в рукавичках, — роками у в'язниці.

У виступі Перуджі на суді було згадано один кумедний момент. Коли він опинився у Квадратному салоні Лувру, то завагався, що брати. Там були й Тиціан, і Рафаель, й інші італійці, придатні для його «патріотичної місії». Він уже було вирішив узяти «Венеру й Марса» Мантеньї, але раптом згадав, як відвідувачі шепотіли слова з есе Патера, стоячи перед «Джокондою», і вирішив, що це більш вартісна штука, коли перед нею люди моляться. Якби він узяв щось інше, можливо, у нас була б інша суперзірка? А так естети Патер і Готье виявилися «навідниками» профана Перуджі.

«Мону Лізу» показали на виставках у Флоренції, Римі й Мілані, а потім вона з тріумфом повернулася до Франції в окремому купе експреса Мілан — Париж. Перуджа отримав лише рік ув'язнення — італійський суд

узяв до уваги його патріотичні спонуки. У роки Першої світової війни він хоробро воював, повернувся героєм, а потім став власником дрібної крамниці, де торгував фарбами.

Пізніше виникла версія про те, що Перуджа був тільки виконавцем, а замовив крадіжку аргентинський шахрай Едуардо де Вальф'єрно. Спочатку заповзятливий аргентинець знайшов художника-підроблювача, який зробив шість високоякісних копій «Мони Лізи». Потім на сцену вийшов його найманець Перуджа й, не відаючи, що чинить, украв оригінал. Аферист Вальф'єрно продав підробки в «тіньові колекції», запевняючи кожного покупця, що він — єдиний власник оригіналу Леонардо. Виторг сягнув кількох десятків мільйонів доларів. Вальф'єрно зник із грішми, а «патріот» Перуджа попався поліції й шляхетно узяв усю провину на себе. Обдурені колекціонери зі зрозумілих причин мовчали.

Після крадіжки й повернення картина остаточно перетворилася на символ мистецтва, стала зіркою, популярнішою за кіноактрис та оперних примадонн. Куховарки й пралі наклеювали вирізки з газет на стіни своїх кімнат. А коли для фабричних робітників організували спеціальні вечірні екскурсії, вони не бажали дивитися нічого, крім «Мони Лізи». Але найбільше «Джоконда» припала до душі пожежникам.

У середовищі інтелігенції виникла навіть реакція відторгнення Джоконди — улюблениці юрби. Славнозвісний мистецтвознавець Бернард Беренсон привселюдно зізнався в тому, що нарешті з його очей спала полуда. Він побачив, що Мона Ліза — відчужена, несимпатична й нецікава особа, із самовдоволеною й зарозумілою посмішкою. «Шкода, що вона повернулася», — спересердя заявив Беренсон. Але нападки інтелектуалів на Мону Лізу лише посилили любов до неї в простих людей. Джоконда стала народною героїнею.

Наступний крок на шляху до слави Мони Лізи зробили художники-авангардисти. Вони обрали її об'єктом своїх експериментів. У 1914 році Казимир Малевич створив колаж, де двічі перекреслив репродукцію «Мони Лізи» хрест-навхрест, а вгорі написав «часткове затьмарення». Через п'ять років «батько» дадаїзму Марсель Дюшан зобразив Джоконду з вусами. Цей твір він назвав загадковою аббревіатурою з п'яти букв — «LHOQQ». Секрет полягав у тому, що коли промовити ці букви швидко, то по-французьки вийде фраза «У неї гаряча дупа» (Elle á chaud au cul), тобто «дівчина» сильно збуджена.

Малевич і Дюшан протиставили своє антимистецтво експерименту традиційному мистецтву з усіма його «буржуазними» цінностями. Публіка була ображена до глибини душі, а Мона Ліза прославилася ще більше.

## У колі п'ятому. Вік глобалізації

Після повернення з Італії 1914 року «Мона Ліза» не залишала Францію майже півстоліття. У подорож її відправив генерал де Голль, якому «Джоконда» знадобилася як дипломат. У 1962 році картина відпливла до США в каюті першого класу на океанському лайнері «Франція». Її трансатлантичний візит згладив напругу у відносинах між двома країнами. Хитрий де Голль скористався симпатією до Франції Жаклін Кеннеді, у жилах якої текла французька кров. Чарівна дружина президента була особистою покровителькою «Джоконди» під час її візиту до США. Преса писала про сучасну американо-французьку Мону Лізу. На якийсь час рейтинг популярності Жаклін Кеннеді перевершив рейтинг її чоловіка.

«Джокондоманія» охопила Америку. Під час вернісажу американський морський піхотинець, що охороняв картину, ледь не заколов багнетом французку-реставраторку, яка надто близько підійшла до «Мони Лізи». У Вашингтоні та Нью-Йорку за два місяці шедевр Леонардо подивилися понад півтора мільйона людей. Переважна більшість із них прийшли в музей вперше в житті. Один фермер запитав куратора Вашингтонської національної галереї: «А як будуть використовувати цей розкішний будинок, коли „Мона Ліза“ виїде?» Під прикриттям культурної парасольки французи вийшли з НАТО й зайнялися своєю власною ядерною політикою.

Після американського тріумфу Мона Ліза прорвалася в рекламу й стала торговельною маркою. Відтоді щодня з'являється продукт, який рекламують із використанням образу Джоконди. Товариство шанувальників Мони Лізи видає спеціальний каталог, де реєструються «новинки»: шкарпетки, пілососи, бюстгальтери, сірники...

Американські художники-авангардисти не стали скидати Джоконду з п'єдесталу, як колись їхні колеги, європейці. Навпаки, Енді Воргол, Джаспер Джонс, Роберт Раушенберг та інші зірки поп-арту експлуатували образ Мони Лізи так само, як інші продукти масової культури — від банки супу «Кемпбелл» до Мерилін Монро.

Підкоривши Америку, 1974 року «Джоконда» вирушила в Азію. Франції потрібно було налагоджувати стосунки з новим економічним гігантом, Японією. «Грайлива, весела жінка», яка розмінювала п'яте століття, крокувала в ногу з часом. До Токіо вона прибула на борту вже не корабля, а «боїнга». Самурайська дисципліна дала змогу японцям встановити рекорд: лише за місяць Джоконду в Токіо побачили більше людей, ніж у Америці за два. Щоб збільшити пропускну здатність, залу було закрито для людей із інвалідністю. Під впливом візиту «Джоконди» в країні розпочалася справжня сексуальна революція. Відкрилися сотні нічних і стриптиз-клубів під назвою

«Мона Ліза», жінки стали носити прямий проділ а-ля Мона Ліза, кілька топ-моделей зробили пластичну операцію, щоб усміхатись як Мона Ліза.

«Джоконда» долучилася й до пом'якшення атмосфери холодної війни.

Дорогою назад із Японії вона зазирнула до Москви, зупинившись у Пушкінському музеї. У роки розрядки візит «Мони Лізи» був знаком того, що СРСР поступово відкривається світові. Юрби людей цілодобово чекали жаданої зустрічі з «прекрасною флорентійкою». За день «Джоконду» споглядало по 4600 людей. 400 людей за годину. 9 секунд на людину. Російська оборонна промисловість виготовила «музейний виріб»: кабінету-вітрину для «Джоконди».

Міністр культури Катерина Фурцева особисто подякувала міністрові середнього машинобудування за те, що завод «Молния» блискуче впорався із завданням. Міністр внутрішніх справ Щолоков оголосив особисту подяку міліціонерам Афонькіну й Аверюшкіну, які охороняли шедевр Леонардо в залі музею. Москва була останнім пунктом маршруту світових гастролей «Джоконди», відтоді вона нікуди з Лувру не виїжджала.

За таку славу треба платити. І Мона Ліза платила. На неї вчиняли замах двічі: один раз на виїзді, другий — удома. І кожен такий замах «розкручував» маховик Джокондиної слави ще сильніше.

У 1956 році болівієць Уго Унгаза Віллегас довго стояв у Луврі перед картиною, а потім узяв та й кинув у шедевр Леонардо камінь. Віллегаса негайно взяв під захист Сальвадор Далі. Він звинуватив у всьому Леонардо да Вінчі, який «спровокував» болівійця. Той, мовляв, полюбив Джоконду як матір, а тут побачив, що вона з нього насміхається! Що ще було робити, крім як ухопитися за каменяку? Відтоді біля лівого ліктя «Мони Лізи» — ледь помітний знак.

У 1974 році в Токіо черговий «коханець» кинув у Мону Лізу пляшечку з фарбою. На щастя, захисне скло врятувало картину. Після цього її помістили в спеціальний ящик із куленепробивного скла. Його заповнено гелієм, що дає змогу створити ідеальну «атмосферу» для збереження полотна. Лише раз на рік реставратори оглядають «Джоконду» «наживо»! У квітні 2005 року картина переїхала в окрему залу, збудовану спеціально для неї.

У вік глобалізації Мона Ліза стала глобальною цінністю. На неї працюють усі сучасні технології: масовий туризм, реклама, поп-культура. Нікого вже не дивує поява в Інтернеті порнографічного сайту з назвою «Мона Ліза». «Джокондіана» утворила величезний розділ кітчю. Пісні про Джоконду виконують співаки з усього світу: від Деміса Русоса й Нета Коула до Елтона Джона й Боба Ділана. У вигляді Мони Лізи зображують усіх

знаменитостей: від Сталіна до Моніки Левінскі. У святилищах аборигенів у Австралії етнографи знаходять репродукції «Джоконди» серед зображень місцевих богів. А в травні 2005 року обличчя Мони Лізи, що його набрав художник Георгій Пузенков із комп'ютерних пікселів, вирушив у космос на міжнародну станцію. Колись Мона Ліза відокремилася від свого портрета й знайшла місце в літературі. Наприкінці ХХ століття Мона Ліза зажила самостійним життям у масовій культурі. Як Мерилін Монро або Міккі-Маус.

І все-таки: чому саме «Джоконда» стала суперзіркою? На думку одних, секрет у її унікальній відкритості до будь-якої інтерпретації — недомовленість залишає місце для польоту фантазії. А інші вважають, що річ не в чеснотах портрета, а в зовнішніх обставинах, і насамперед — у крадіжці 1911 року. Коли б не цей «подарунок долі», «Джоконда» ніколи не набула б такої популярності. Лише почуття втрати народжує любов. Зіркою «Мону Лізу» зробили два італійці: великий Леонардо да Вінчі та неборака Вінченцо Перуджа, який назвав себе Леонардом. А ще французи Готьє й Дюшан, корсиканець Наполеон, американець Морзе, австрієць Фройд, росіянин Мережковський, поляк Малевич... Чоловіків у долі «грайливої, веселої пані» не бракувало. Ось тільки жінок ви там не знайдете. Де любов, там і ревності.

Замовляйте повну версію книги

Григорія Козлова «Замах на мистецтво: арт-детектив»

на сайті

[www.arthuss.com.ua](http://www.arthuss.com.ua)